

УДК 339.92

ТЕОРЕТИЧНІ ДЖЕРЕЛА КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Кіндратець О.М. (м. Запоріжжя)

Анотація

В статті розглянута проблема теоретичних джерел теорії соціальної держави; досліджуються економічні, соціалістичні, егалітаристі теорії, теорії держави і права, в якій розглядаються різні аспекти державного регулювання з метою поліпшення рівня життя народу, досягнення соціальної справедливості; зроблена спроба обґрунтувати, що ідеї, які знайшли відображення в теорії соціальної держави мають давню історію, з'явилися задовго до появи теорії соціальної держави.

In the article the problem of theoretical sources of theory of the social state is considered; the economic, socialistic, egalitarian theories are investigated, theories of the state and right, in which the different aspects of government control are examined with the purpose of improvement of standard of people's living, achievement of social justice; the author made the attempt to ground, that ideas which found a reflection in the theory of the social state have old history and appeared long before appearance of theory of the social state.

Ключові слова

СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА, ДЕРЖАВА ЗАГАЛЬНОГО ДОБРОБУТУ, ЕГАЛІТАРИЗМ, СОЦІАЛІЗМ, ЛІБЕРАЛІЗМ, НЕОЛІБЕРАЛІЗМ, ДОБРОБУТ, СОЦІАЛЬНІ ПРАВА

Вступ

Теорія соціальної держави виникла на ґрунті багатьох соціальних, економічних, політичних теорій. В ній знайшли відображення, були розвинуті і отримали нове життя ідеї блага народу, справедливості, рівності, гідного існування і т.п. Деякі з цих ідей з'явилися в стародавньому світі. Важко встановити точно, які саме ідеї, теорії безпосередньо вплинули на формування теорії соціальної держави. Цей вплив не завжди є очевидним. На протязі століть в суспільній свідомості існували названі ідеї, вони впливали на формування культури, на оцінку суспільних явищ, форм правління, впливали на менталітет народу. Реалізація мрій, сподівань багатьох поколінь стала можливою лише на певному етапі суспільного розвитку. Ідеї, які колись були утопічними, з часом стали реалістичними, здійсними. Найбільш споріднені з теорією соціальної держави є теорії держави і права, але не всі, а лише ті з них, які доводили, що держава має виконувати різноманітні функції, в тому числі і соціальні, а не лише турбуватись про безпеку громадян, підтримувати порядок в суспільстві. По-друге, економічні теорії, в яких

розглядалися питання про регулюючу роль держави в економічному житті, межі втручання її в економіку в цілях забезпечення загального добробуту, а також соціальних потреб. До третьої групи теорій можна віднести ті, в яких особливе місце займає проблема справедливого суспільного устрою. Це численні соціалістичні, егалітаристські теорії, які також виникли в далекому минулому, але існують і понині. Звичайно, названі теорії не вичерпують всього багатого спадку ідей і теорій, які підготували теоретичний ґрунт для виникнення теорії соціальної держави.

Мета статті:

- визначити, які соціально-економічні теорії сприяли появі теорії соціальної держави;
- проаналізувати значення цих теорій для формування сучасних уявлень про соціальну державу.

Обговорення проблеми

Теорії прав людини є одним із теоретичних джерел соціальної держави. Ідеї прав людини з'явилися в V-VI ст. до н.е. в давньогрецьких і давньоримських полісах. Кожний новий етап суспільного розвитку вносив щось нове в розуміння проблеми прав і свобод людини. Уявлення про права людини формувались в процесі зіткнення, співставлення інтересів різних груп людей.

Проблема прав людини породжена полісною демократією. Громадяни полісу отримали рівні політичні права. До цього індивід був підкорений спільноті, розчинений в ній. Існували мононорми, які не можна було диференціювати. В полісі громадяни здобули політичні права. В Середні віки, в часи коли існувала позаекономічна залежність, ієрархія верст, права більшості знову були обмеженими. На прикладі Англії можна побачити те, як відбувалось юридичне закріплення прав. В 1215р. в Англії була прийнята Велика хартія вільностей, в 1628 р. (Новий час) Петиція про права, в 1684 р. Білль про права. Всі ці документи обмежували повноваження влади і розширювали права підданих. В США ідея прав людини найшла відображення в Декларації прав Вірджинії, згодом в Декларації незалежності, в поправках до Конституції, які були ратифіковані в 1791 р. Французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р. містила перелік невід'ємних, природних і священних прав людини.

На протязі тисячоліть формувались уявлення про вроджені і невід'ємні права особи. Ці ідеї про природні права лежать в основі сучасних концепцій прав людини, в основі правових документів, конституцій демократичних держав.

Існує дві основні позиції щодо прав людини. Згідно з однією позицією права людини є природними, правами від Бога. Держава зобов'язана забезпечувати, реалізовувати ці права. Друга позиція полягає в тому, що права і обов'язки громадян розглядаються як такі, які цілком залежать від держави. Лише держава визначає їх об'єм і зміст. Ці

позиції відстоювали відповідно представники школи природного права і позитивісти. Протиставляв права по природі і закони полісу ще софіст Гіппій. Він відмічав, що закони носять тимчасовий, умовний, мінливий характер, залежать від уявлень законодавців, тоді як неписані закони природи справедливі і однакові в різних країнах. Софіст Алкідам обґрунтував ідею існування рівності і свободи як природних прав. Аристотель ділив право на природне і встановлене. Він не протиставляв ці права, а стверджував, що вони носять політичний характер і можливі лише в державі.

Концепція природного права Греції була розвинена в Стародавньому Римі. Марк Аврелій, Епіктет, Сенека доводили універсальність природного права. В першу чергу вони говорили про духовну свободу і рівність всіх людей. Держава, на думку Марка Аврелія, повинна управляти підданими на основі рівних для всіх законів, поважати свободу підданих.

Мислителі середніх віків захищали природні права – свободу, рівність, визначали ці права як пріоритетні. В Новий час Спіноза, Локк, Монтеск'є та інші говорили про те, що держава створюється заради додержання права, природне право в громадянському стані не зникає і т.п. Велика заслуга Локка полягає в тому, що він розробив обґрунтовану доктрину природних, невід'ємних прав. Права людини захищались американськими політичними діячами.

Є.М.Трубецької писав, що представники природної школи права справедливо відмічають, що існує право моральне, природне, що відрізняється від права позитивного; з іншого боку, представники сучасного історизму і еволюціонізму праві в тому, що не існує вічного, незмінного кодексу природного права. Кожний з цих напрямків містить долю істини, але приймає її за всю істину [1, с.75].

Тривалі дискусії між тими, хто відстоював протилежні погляди на природу прав позитивно вплинули на законотворчий процес. Захисники природних прав не заперечують необхідності їх конституційного закріплення. Нині в розвинених демократичних, правових, соціальних державах протистояння позитивістського і природнооправового підходу втратило свою гостроту.

Обговорення проблем співвідношення природних і позитивних прав закономірно привело до розгляду питань про повноваження держави, її функції і задачі. В той час, коли склались перші уявлення про права людини, з'явилась і ідея договору, який встановлює межі втручання держави в суспільне життя, а також визначає повноваження держави. Завершилось формування договірної теорії виникнення держави (як і концепції прав людини) в Новий час.

В середні віки Фома Аквінський основною задачею держави вважав загальне благо, забезпечення умов для гідного життя людей. М. Падуанський також стверджував, що держава, яка виникла на основі

загальної згоди, має забезпечувати загальне благо, турбуватись про благополуччя всіх громадян.

В епоху Відродження мислителі знову повертаються до проблеми загального блага. В цей період поширеною є думка про те, що загальне благо може забезпечити лише держава з республіканським устроєм, держава в якій визнаними принципами є рівність і справедливість.

Згідно з Локком, люди добровільно створюють державу, визначають її повноваження. Держава приймає закони в ім'я суспільного блага. Вона не повинна посягати на власність, свободу, рівність, життя громадян. Головна ціль держави – створення умов для забезпечення, реалізації інтересів громадян. Локк суспільний договір розглядав як постійно діючий фактор суспільного життя. Це означало, що договірні відносини між владою і народом він розумів як такі, що носять безперервний характер. Договір визначає взаємні права і обов'язки сторін – держави і підданих.

Вплив на розвиток уявлень про державу, її цілі і функції мали і соціалістичні теорії. Слід розрізняти соціалістичні і егалітарні ідеї та теорії. І ті і інші мали і мають вплив на теорію соціальної держави. Ці дві течії політичної думки багато в чому подібні. Основною ж відмінністю є те, що при всьому негативному ставленні до надмірного багатства егалітаристи виступають не за знищення приватної власності, а за перерозподіл багатства, доходів, рівність дрібних власників. Ознакою ж соціалістичних поглядів була вимога встановлення суспільної власності на засоби виробництва, суспільної організації праці. В даній статті не ставиться мета дослідити всі соціалістичні вчення, в яких можна знайти ті ідеї, які в якійсь мірі були втілені в життя в соціальній державі. Мова піде лише про ті з них, які є найбільш спорідненими з теорією соціальної держави. Перш за все мова піде про соціалістичне розуміння держави і її функцій. Воно суттєво відрізнялось від ліберальних поглядів на державу. Соціалісти (Лассаль і Маркс) вважали, що якщо держава обмежиться виконанням мінімальних функцій і не буде втручатись в економічні і суспільні справи, то тим самим будуть створені передумови для неконтрольованої влади економічно сильних. Держава не має права відмовляти від захисту економічно слабих. Але і економічно слабкі не повинні бути пасивними. Від їх організованості, активності буде залежати державна політика. Маркс і Енгельс говорили, що в перехідний період держава має бути перетворена таким чином, щоб вона захищала інтереси всього суспільства.

Взагалі в ХІХ ст. існувало три течії, представники яких по-різному оцінювали роль держави в розвитку суспільства. По-перше, це течія, яка сформувалась у Франції і південноєвропейських країнах під впливом П.Ж. Прудона. Представники цієї течії виступали за ліквідацію держави і передачу всіх функцій взаємної допомоги невеликим кооперативам. Друга течія виникла під впливом вчення Лассалья і була впливовою в німецькій соціал-демократії. Її представники виступали за

демократизацію держави, розширення її соціальної і економічної відповідальності. Це мало з часом привести до солідарного суспільного порядку, в якому б не існувало розподілу між державою і суспільством. Ознакою течії, що сформувалась під впливом Маркса і Енгельса і теж мала великий вплив на німецьку соціал-демократію, було те, що держава розглядалась як інструмент панування експлуататорських класів. Марксистки закликали стару державу зруйнувати і побудувати нову, таку яка б сприяла соціалістичному розвитку [2, с. 39, 41]. На практиці в розвинених країнах Заходу були реалізовані уявлення про державу Ласалля та його послідовників.

Мало вивчена вітчизняними вченими теорія юридичного соціалізму та її вплив на розвиток теорії держави. Автором цієї теорії був дуже відомий на Заході австрійський вчений А. Менгер. Згідно з теорією юридичного соціалізму соціалістичні перетворення можливо здійснити в суспільстві шляхом мирних реформ, змін в правовому полі. При соціалізмі, за Менгером, держава має повністю задовольняти потреби всіх людей, звичайно виходячи з існуючих можливостей. Цей перерозподіл повинен бути законодавчо визначений. Захистити інтереси знедолених верств населення можна, як вважав Менгер, без зміни майнового ладу, для цього треба просто, щоб законодавці приймаючи правові норми, закони, брали до уваги ті наслідки, які вони можуть мати для незабезпечених.

Таким чином, Менгер праву відводив основну роль в перетворенні суспільства. Правові реформи мали передувати реформам економічним і соціальним. Погляди Менгера мали вплив на частину членів Соціал-демократичної партії Німеччини. Інтерес до його робіт знову зріс в 50-60-і роки ХХ ст., тобто в той час, коли в Німеччині та інших країнах Європи формувалась соціальна держава, а в конституціях деяких країн з'явилося поняття "соціальна держава". Проводиться велика робота по зміні законодавства. Розробляється соціальне законодавство, соціальні кодекси, доповнюється, розвивається трудове законодавство. Теорія соціальної держави безперечно формувалась і під впливом цих ідей. Хоча в роботах Менгера є і багато такого, що не може здійснитись, але висловлені ним ідеї сприяли подальшому розвитку політичної науки, дали поштовх для нових досліджень в цьому напрямку [3, с.82-95].

Безперечно, на формування політики соціальної держави мали вплив економічні теорії. Хоча в класичних ліберальних економічних теоріях основна роль в регулюванні економічних відносин відводилась ринку, а державі лише другорядна, все ж їх можна вважати такими, що сприяли формуванню теорії соціальної держави, заклали перші цеглинки в її споруду. В цих теоріях була піднята проблема добробуту і шляхів його досягнення, питання про функції держави, що само по собі дуже важливо для подальшого розвитку науки.

Багато цікавих ідей належить С.де Сісмонді (іноді його називають економістом-романтиком). В працях деяких економістів-класиків містилась ідея соціальних втрат, але лише соціаліст С.де Сісмонді в книзі “Нові принципи політичної економії” виразив її чітко. Він писав, що справжнім об’єктом економічної теорії є не багатство, а людина. Роботодавці мають гарантувати своїм робітникам соціальне забезпечення на випадок перерв в роботі, хвороби, нужди в старості [4, с.446]. Сісмонді виступав за те, щоб бідняку надавали гарантії проти загальної конкуренції. В соціальній державі такий захист став реальністю завдяки існуючій системі соціального захисту. Сісмонді вважав, що якщо направляти приватні інтереси, то вони виправлять те зло, яке завдали суспільству. Серед положень, які містить його програма реформ, є і таке – необхідно змусити роботодавців утримувати робітників в період хвороби, безробіття, старості. На початку ХІХ ст. це було дійсно романтикою, але вже наприкінці цього ж століття, в Німеччині була створена система страхування.

Цікавими є положення теорії історичної школи Німеччини (середина ХІХ ст.). Це був альтернативний класичному напрям в політекономії. Представники історичної школи вказували на не універсальний характер політекономії і залежність економічних процесів, їх результативності не лише від економічних, а й від неекономічних факторів, в тому числі від “людського” фактору, від факторів соціального середовища. Вони вважали, що економічні і неекономічні фактори взаємопов’язані і взаємообумовлюють одні одних. Відомо, що ця теорія мала вплив на теорію соціального ринкового господарства.

В кінці ХІХ на початку ХХ ст. відбувалась монополізація економіки. Сам вільний ринок створив умови для свого руйнування, обмеження конкуренції. Цілком закономірно, що процеси, які відбувались в реальному житті мали бути знайти відображення в теорії, в економічній політиці, яку проводили держави західного світу. В США проводять антимонопольні заходи, формується антитрестовська політика.

Вплив кейнсіанства на формування соціальної держави був дуже значним. Кейнс виходить з того, що система економічних ринкових відносин недосконала і не є саморегулюваною. Максимально можливу зайнятість і економічне зростання може забезпечити лише держава, яка має активно втручатись в економіку. Він розробив концепцію “ефективного попиту”. Згідно з нею держава не повинна допускати зменшення заробітної плати, бо це є основною умовою ліквідації безробіття. Як же може держава впливати на споживання? Це можливо за рахунок податкової системи, фіксування норми проценту і т.п. Кейнс визнавав, що впровадження централізованого контролю в цілях забезпечення повної зайнятості, приведе до значного розширення функцій держави.

Якщо кейнсіанці пропонували активне втручання держави в економіку, то неоліберали виступали за відносно пасивне державне

регулювання. Кейнсіанська модель передбачала розширення державних замовлень, закупок, випуск “зайвих” грошей для державних інвестицій, що приводило на практиці до дефіцитів державного бюджету і інфляції.

Неолібералізм сприйняв ідеї солідарності і соціальної справедливості. А поняття “соціальні права” (що нині так широко використовується) ввів в науковий обіг не хто інший як неоліберал Л.Дюгі.

Теоретики неолібералізму Німеччини поєднали принцип вільного ринку і справедливого розподілу по принципу “соціального вирівнювання”. Ця ідея була викладена в книзі Мюллера-Армака “Господарське управління і ринкове господарство”. В цій роботі вперше було використане поняття “соціальне ринкове господарство”.

Мюллер-Армак доводив, що теорія соціального ринкового господарства розвинулась на основі тих досліджень, які проводились постмарксистами з 1900 по 1930 р. Він посилався на роботи Макса Вебера та Вернера Зомбарта, а також на роботи представників історичної школи економічної думки – Г.Шмоллера, К.Лампрехта. Мюллер-Армак знаходить багато спільних аспектів в теорії соціально-ринкового господарства і в постмарксистській теорії капіталізму, зокрема визначення ролі духовних, наукових, релігійних факторів в економічній історії нового часу [5, с.79]. Крім цього теорія соціального ринкового господарства взяла з названих теорій і розуміння загального господарського стилю епохи, що представляє синтез духовних, економічних, соціальних і політичних факторів [5, с.80].

В 50-і роки ХХ ст. концепція соціального ринкового господарства була прийнята на державному рівні, стала концепцією нового економічного ладу. Л.Ерхард в книзі “Добробут для всіх” (1956) описав досвід реалізації цієї концепції. Німецькі неоліберали створили теорію перетворення тоталітарного устрою з централізованим управлінням економікою в ринкову економіку орієнтовану на вирішення соціальних проблем. Програма соціальної ринкової економіки це не програма відбудови економіки після війни. Вона була розрахована на перспективу, на побудову суспільства з певними характеристиками, суспільства, в якому людині гарантувалась політична і економічна свобода. Держава, згідно з цією програмою, брала на себе певні соціальні зобов’язання – в галузі науки, культури, освіти, забезпечення певного рівня життя.

Два принципи лежать в основі соціальної ринкової економіки. По-перше, ринку потрібно забезпечити найбільшу свободу функціонування – від цього залежить динаміка розвитку економіки. По-друге, ринок не може вирішувати всі соціальні проблеми, а тому держава має збалансувати вимоги ринку з соціальними вимогами. Держава забезпечує соціальний захист і створює умови для свободи підприємництва.

В теорії соціального ринкового господарства говориться про необхідність нейтралізації, урівноваження негативних наслідків ринку. Для досягнення рівноваги не досить покладатись на процеси обміну і ринкової регуляції. Соціальна стабільність, загальний економічний порядок залежать і від правового порядку та соціальної політики. Економічний порядок не можна встановити на базі одного якогось принципу. Він базується на принципі ефективності та соціального урівноваження. Теорія соціального ринкового господарства позбавлена ілюзій, що притаманні деяким іншим ліберальним теоріям – віри в те, що ринок без зовнішнього втручання веде до рівноваги в суспільстві [5. с.81].

Активність держави, на думку авторів теорії соціального ринкового господарства, має проявлятися в структурній, стабілізаційній, кон'юнктурній, соціальній політиці.

А.Мюллер-Армак в книзі "Управління економікою і ринкове господарство" (1964) писав, що сенс соціального ринкового господарства полягає в тому, що принцип свободи ринку поєднується з принципом соціального вирівнювання, тобто передбачається такий механізм розподілу національного доходу, який виключав би надмірне збагачення одних верств населення та бідність інших. Це можна досягти шляхом податкової політики та за рахунок державних соціальних програм. Велика увага приділялась фінансовій стабільності, без якої неминуче збідніння населення.

Мюллер-Армак також визначив наступні цілі і задачі соціальної політики:

1. Створення такого соціального порядку фірми, при якому робітник ціниться як людина і як співробітник. Такий порядок дозволяє робітникові брати участь в прийнятті рішень, але це не повинно позначатись на ініціативі і відповідальності підприємця.

2. Забезпечення урядом реалізації конкуренції.

3. Антимонопольна політика. Уряд і законодавство повинні проводити антимонопольну політику з метою боротьби із зловживаннями економічною владою.

4. Політика стабілізації. Економічна політика повинна стабілізувати економічний цикл. Реалізація політики стабілізації повинна бути направленою на захист робітників від негативних наслідків економічного спаду.

5. Вирівнювання різниці в доходах. Уряд має займатись вирівнюванням доходів, усуваючи нездорову різницю в доходах і добробуті шляхом оподаткування і надання соціальних виплат малозабезпеченим сім'ям, які не потрібно повертати, а також субсидій на дітей і субсидій на житло.

6. Політика розвитку міст і субсидій на недороге житло.

7. Передача капіталу малим і середнім фірмам. Це необхідно робити для того, щоб дати можливість цим фірмам конкурувати на ринку з великими фірмами, що мають значні капітали.

8. Введення урядом кооперативних елементів ринкового господарства і їх закріплення. Розвиток самоокупних кооперативів, наприклад житлових.

9. Розвиток соціальної безпеки. Соціальне ринкове господарство, на думку Мюллера-Армака, має укріпляти соціальну безпеку.

10. Мінімальні зарплати. Соціальне ринкове господарство повинно визначити мінімальну зарплату і забезпечити визначення індивідуальної зарплати в результаті процесу вільного торгу. Те, що Мюллер-Армак називає соціальними завданнями соціального ринкового господарства є завданнями соціальної держави.

Теорія соціального ринкового господарства суттєво вплинула на теорію та практику соціальної держави. Соціальний аспект теорії був дуже вигідним гаслом в політичній боротьбі, яке сприяло отриманню голосів виборців.

Висновки

1. На формування теорії соціальної держави мали вплив теорії прав людини, соціалістичні та егалітарні теорії.

2. Теоретичним підґрунтям теорії соціальної держави є теорії добробуту (від класичної ліберальної до соціальної теорії добробуту).

3. Застосування на практиці ідей теорії держави загального добробуту, соціальної держави має велике значення для збереження соціальної стабільності.

4. Нині існує два різновиди концепції держави загального добробуту: ліберальний – держава регулює економічними процесами в строго обмежених рамках; соціал-демократичний, “демократичний соціалізм” – передбачає більш широке втручання держави в економіку.

5. У другій половині ХХ ст. більший вплив на суспільну свідомість мали не радикальні погляди, теоретичні концепції, а більш помірковані. Відбувається зближення різних теоретичних концепцій.

6. Соціал-демократія зближується з неолібералізмом не лише в відстоюванні соціальних прав, а й у відстоюванні політичних прав, демократії політичної. В свою чергу неолібералізм відмовляється від положень, на яких базувався класичний лібералізм – недопустимості діяльності держави по зменшенню нерівності і т.д. В кейнсіанстві поєднується визнання необхідності свободи підприємництва і державного регулювання економіки. Нові підходи до вирішення соціальних проблем пропонують і неомарксистичні. В цьому проявляється тенденція раціоналізації, про яку в свій час писав М.Вебер.

Перспективи подальших досліджень:

✓ подальшого розгляду потребують питання розвитку теорії соціальної держави під впливом нових теоретичних досліджень функцій держави в умовах глобалізації.

Джерела

1. Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права. – Санкт-Петербург.: “Лань”, 1998. – 186 с.
2. Майер Т. Демократический социализм = социальная демократия. Введение. – К.: “Основні цінності”, 2000 – 188 с.
3. Галкин В.В. Юридический социализм. А.Менгер: историкографический аспект //История социалистических учений /отв.ред. Чиколини Л.С. – М.:Наука, 1990.- С.82-95.
4. Белл Д.Грядущее постиндустриального общества. Опыт социального прогнозирования/ пер. с англ. Под ред. В.И.Иноземцева.- М.:Academia,1999. – 234 с.
5. Козловски П.Социальное рыночное хозяйство: социальное уравнивание капитализма и всеобщность экономического порядка (о концепции Альфреда Мюллера-Армака) //Социальное рыночное хозяйство: теория и этика экономического порядка в России и Германии /пер. с нем. В.С.Автономова. – СПб.: Экономическая школа, 1999.– С.63-85.

Стаття надійшла 08.07.2008 р.